

”אנחנו עדיין לומדים את האלפבית של

עצם הקיום שלנו”:

ריאיון עם סמי מיכאל

מראיינים: זהבה כספי, בתיה שמועזי, דרור יוסף, מירי בלד, נירית קורמן, חן שטרס

רומנים פוליטיים במובהק אינם נפוצים בשדה הספרות העברית. אפשר לומר כי חסות הוא אחד היחידים והבולטים שבהם. איך היית מתאר את ההתייחסות לרומן חסות, שראה אור ב־1977 ושנגע באומץ בנושאים מורכבים וטעונים שלא הרבה סופרים העזו לגעת בהם?

אני סבור שספרות תוססת חייבת להיות חתרנית ולקרוא תיגר על מוסכמות. חסות מבטא את גישתי האישית שדוגלת במעורבות חברתית. למזלי, הרומן התקבל בהפתעה, עורר הדים נרחבים ויצר מעין מהומה תקשורתית. רוב הביקורות התייחסו במיוחד לכך שזוהי הפעם הראשונה בספרות העברית שהערבי לא הוצג כדמות משנית, שלרוב גם הייתה שלילית, אלא כדמות מרכזית וגם אינטלקטואלית. זו הייתה גם הפעם הראשונה שברומן עברי לא מוצגות דמויות בודדות של ערבים, אלא פנורמה רחבה של חברה מורכבת, ממשורר ועד פועל פשוט, מפליטים שחיים בתנאים נוראים במחנות (כמו ג'נין) ועד למשכילים שמנהלים את חייהם לפי מושגים מודרניים. זה היה חידוש בעבור קהל הקוראים הישראלי, שעד אז נחשף בעיקר לדמויות חד־ממדיות המשקפות אמירות כמו ”עבודה ערבית”, ”ערבים מטומטמים”, ”אחרי כמה שעות של מלחמה הם זורקים את הנעליים ובורחים יחפים”. ברומן חסות הצגתי ערבי שונה לגמרי, כפי שאני מכיר אותו, שכן צמחתי בקרב ערבים. הרומן הפך לפופולרי אולי משום שהקורא הישראלי פגש ערבי בשר ודם שמתואר ”מבפנים” ולא דרך עדשה שחצנית ומתנשאת מצד אחד או אידאליסטית מצד אחר. הוסיפה לכך העובדה שלפני הופעת הרומן התנפצו אשליות רבות במלחמת יום הכיפורים. בפעם הראשונה צה”ל לא ערך את מצעד הניצחון המסורתי; צה”ל גילה ערבי שונה שהצליח לחצות את תעלת סואץ ולרסק את ביצורי קו בר־לב. בעקבות המלחמה התעוררו בחברה הישראלית תהיות רבות, והתרחשה התפכחות שתבעה הסברים. חסות נתן מענה ולו במידה מצומצמת למבוכה – יש ערבי אחר שאינו מוכר לנו ויש להתחשב בו.

סיבה נוספת להתקבלות הרומן הייתה הצגתה של דמות אחרת של יהודי, מרדוך, שבא מן המזרח (מזרח לפי ההגדרה הישראלית). זה לא היה אותו מזרחי שתואר עד אז בתרבות העברית, כלומר – אדם מוכה, שפוף, שמבטל את עצמו ואת מורשתו מול המציאות בישראל. מרדוך הוא יהודי שבא מעיראק עם תרבות, מורשת וערכים משלו, והוא ממאן להיטמע בתהליך ”כור ההיתוך”. מרדוך הוא מזרחי שיש לו עזות מצח שמתבטאת בשאיפה שלו

לשנות את פני המציאות הישראלית. ברומן חסות לא עסקתי ישירות בפוליטיקה, אלא הצגתי התנהגות של אנשים בחברה מסוימת. לא עניינה אותי הסוגייה האידאולוגית אלא הדמויות שמתמודדות עם חברה שאינה מכירה אותן וגם לא מעריכה אותן. רוב הקוראים קראו את הרומן כמגדיר של זהויות בצורות שונות וחדשות.

למרבה הפלא, ההתנגדות לרומן התעוררה דווקא בשורות הקומוניסטים, שאת מפלגתם עזבתי כבר ב־1955, כ־20 שנה לפני הופעת הרומן. הם לא מחלו לי על הפרידה מהם. במפלגה פשטה שמועה שאני עומד לפרסם רומן אנטי־קומוניסטי, ולפיכך גויסו מראש כל התותחים שעמדו לרשותם. עם הופעתו, התברר שהרומן חסות איננו אנטי־קומוניסטי וגם לא פרו־קומוניסטי. אבל התותחים כבר היו חמושים, ולביטאון זו הדרך של המפלגה הקומוניסטית היה חבל לא להשתמש בנשק. עם זאת, מרבית חברי המפלגה, כמוהם כמו רוב הקוראים – יהודים וערבים – קיבלו את הרומן בחום. אני זוכר שעם פרסומו של חסות הוזמנתי להרצות בחוגים שונים ובהם גם לפר"מ, לפני קציני צה"ל. דמויות הערבים שהצגתי היו חידוש לדידם. המחדל הנורא של מלחמת יום הכיפורים הציג את צה"ל כצבא בור ונבער בכל הקשור לעולם הערבי.

בספריך אתה עוסק רבות במשפחה ובגיבוש צביונה אגב תהליך ההגירה. מהי, לדעתך, השפעתה של הגירה על המבנה המשפחתי?

את המהגר שעוזב את ביתו, חבריו ושפת אמו וכן את המציאות המוכרת לו אני מגדיר כאדם שמחליט להתאבד בתקווה לקום לתחייה במציאות אחרת. ההגירה השפיעה קשות על מבנה המשפחה של הדור הישן מהמזרח. בהגירה מהמערב, חלק גדול מבנות המשפחה כבר ספגו תרבות מודרנית והגיעו לישראל עם מקצוע, בעוד שבחברה שבאה מן המזרח, שלט על פי רוב הגבר. כאשר אחת מבנותיה של משפחה שהיגרה מהמערב יצאה לעבוד, זה לא נחשב לאסון; אבל כאשר אחת מבנות משפחה שבאה מהמזרח יצאה לעבוד ופרנסה את בני משפחתה ובתוך כך נדחק האב הצדה – התחולל משבר שפגע קשה מאוד במעמדו של ראש המשפחה. במידה מסוימת ההגירה הביאה לבנות שחרור שכמוהו לא ידעו בארצות מוצאן. נוסף לכך, הן הפכו לסוכנותיה של התרבות הדומיננטית בתוך הבית, ובמקרים של נישואים מעורבים עוד התחזקה זרימת השפעות מן החוץ פנימה. כלומר, השתנה מעמדם של כל בני המשפחה.

אתה הגעת לארץ כעיתונאי, אדם שכותב. כיצד חווית את המעבר מכתובה בשפת האם לכתובה בעברית? עד כמה הכתיבה בעברית והתפתחותה לאורך השנים תרמו לגיבוש זהותך ולהתפתחותך כאדם וכסופר?

לא האמנתי לרגע שאצליח לבצע את המעבר מכתובה בערבית לעברית. אני לא טיפוס שמציב לעצמו מטרה ומוכן להשיג אותה בכל מחיר. אני אדם שאוהב לחיות, ואמרת לי לעצמי שאם ההר הזה גבוה מדי, אז אעקוף אותו. הזדמנה לי העבודה בשירות ההידרולוגי במשרד החקלאות, עם נהג וג'יפ. זו הייתה עבודה חווייתית מאוד, וכל יום היה בשבילי חגיגה. לא נלחמתי בעצמי כדי לכתוב בעברית. לא ראיתי בזה את משימת חיי. המעבר

בְּכַתִּיבָה מערבית לעברית התרחש מעצמו, והוא היה אטי ולא ממוקד. בתחילה כתבתי למגרה במין בליל של עברית, אנגלית וערבית, ולאט לאט שפת הכתיבה הפכה לעברית בלבד. השתעשעתי בכתיבה כתחביב, לא האמנתי שמה שאני כותב הוא בעל ערך ספרותי ויצא לאור. כתרגיל שלחתי ב־1958 כתב יד של רומן ל"עם עובד", וענה לי עזרא זוסמן. הוא הזמין אותי לבית ההוצאה, שבימים ההם נחשבה ההוצאה היוקרתית ביותר. זו הייתה הגרסה הראשונה של מים נושקים למים. זוסמן אמר לי: "כתבת רומן מעניין, זו הפעם הראשונה שבספרות העברית נכתב רומן על עבודת כפיים". הוא הציע שאשכתב אותו ואשלח לו. אבל הייתי שקוע במים, בחיים ובהנאה. גנזתי את הרומן ולא חזרתי אליו. גם לא שמרתי אותו. המשכתי לכתוב לעצמי, ולא מתוך נחישות לחיות או למות למען הכתיבה. אני לא מאמין בגישה שלפיה "אם אני לא כותב אני חשוב כמות". אני אחיה עם הכתיבה ובלעדיה. זה כמו הרצון לחיות עם אישה שאתה אוהב. לא כל אחד זוכה לכך. אני כותב מתוך הנאה ומתוך אהבה. בעברית התחלתי לכתוב רק אחרי שהתחלתי לחלום בעברית. אני חושב שהמעבר משפה לשפה היה לי קל כי לא הייתי לחוץ. לכן גם ספגתי את הביקורות הכי קטלניות לא בזעם, אלא באופן מתון. אפילו הרהרתי בלבי שאולי הם צודקים... וכאשר ראה אור הרומן הראשון שלי, שווים ושווים יותר, קהל הקוראים נחצה לשניים. לא ראיתי בזה אסון כאשר חצי שפך עלי קיתונות והחצי האחר חיבק אותי. ובכלל אף פעם לא הגבתי למבקרים, לא בכתב, לא בצלצול טלפון. לרוב אני גם לא מכיר אותם אישית, אפילו לא את שמותיהם. אני לא איש של קשרים וטלפונים. התשובה שלי הייתה תמיד אחת – להמשיך ליצור ולהשתדל יותר.

מה היו טענותיהם של המתנגדים?

הרומן שווים ושווים יותר היה מעין "מבחן רורשך". לפי תגובות הקוראים יכולתי למדוד את מפלס הגזענות. היו גם תגובות משעשעות: למשל, היו שאמרו "אין לתפוס אדם בצערו", כי הרומן שווים ושווים יותר נכתב בגוף ראשון. לכן היו שסברו שסיפורו האומלל של דוד משקף את קורות חיי. גם היו מי שהשתמשו במיני טענות, שהבולטת בהן הייתה שאני "מעורר את השד העדתי". אני מאמין שהבעיה בישראל היא מעמדית ולא רק עדתית, למרות שלאורך השנים אפשר לזהות את ה"צבע" של המעמד. החברה הישראלית היא חברה מעמדית. יש עשירים שמרכזים בידיהם את רוב המשאבים ויש מנוצלים שלא ניתנת להם הזדמנות לפרוץ את מעגל המצוקה. כלוחם ותיק נגד גזענות, למעשה מאז נעורי בעיראק, לא יכולתי להתעלם מהגזענות בחברה הישראלית. למזלי, לא ניהלתי את המאבק מעמדה של חולשה. הגעתי לישראל עם מנה לא מבוטלת של השכלה שלא זכו לה רוב הנערים ילידי הארץ, בוודאי לא הנערים ניצולי השואה. מעולם לא התבכיינתי, לא בחיי הפרטיים ולא ביצירתי, אלא נלחמתי נגד התופעות של הגזענות כאדם שמרגיש שהוא חזק דיו כדי לקרוא תיגר ולתקן ולו במשהו את המציאות.

לצערי, הגזענות עדיין קיימת בחברה הישראלית ואני מתכוון להמשיך להילחם בה.¹ רבים מכחישים את קיומה, והאבסורד הוא שכאשר אדם מצביע על תופעת הגזענות ומבקר אותה, הוא מואשם בכך שהוא מעורר את השד העדתי, וגרוע מכך – שהוא גזען. די אם נסתכל על היחס של החברה הישראלית ליוצאי אתיופיה. הלוא כל מי שעיניו בראשו יודע

לזהות את התופעה גם כשהיא סמויה. ברור שגם יוצאי ברית המועצות חוו את הגזענות הישראלית, אבל במשך תקופה קצרה יותר מאשר המזרחים ובוודאי האתיופים. המזעזע ביותר הוא שהגזענות קיימת בשני הקצוות של החברה הישראלית – בקרב היהדות החרדית ובשורות השמאל.

האם חל שינוי בשנים האחרונות בהתקבלותו של הספר שווים ושווים יותר, ככל שהדיון על המזרחיות נעשה מרכזי יותר?

באופן בסיסי, החברה הישראלית לא השתפרה מבחינה ערכית. היא מושחתת יותר וגזענותה נעשתה מתוחכמת יותר. שווים ושווים יותר הוא הרומן הראשון שלי, יש בו כמה מגבלות שהן אופייניות ליצירה ראשונה. בימים ההם לא היה לי ניסיון בהוצאה של ספר, והמו"ל שהוציא אותו הוסיף לספר נימה בוטה שלא הייתה לרוחי, הוא הדביק כינויים סטריאוטיפיים לדמויות, כמו למשל לדמות האב, בכל פעם שנתקל בשמו הפרטי הוא שינה אותו ל"אבו-שאוול". עם זאת, יש דברים חשובים ברומן והם המסרים, העלילה וכמובן הצגת תמונה קשה של המציאות הבלתי נסבלת במעברות. התברר שהספר דיבר אל דור שלם של צעירים, ושבעקבות פרסומו הם הקימו חוגים חברתיים שונים שהוזמנתי אליהם. הספר גם דיבר אל סוציולוגים, שמהם קיבלתי חיזוק משמעותי, חלקם גם שלחו לי מכתבים. אחד הבולטים בהם היה פרופ' יוחנן פרס, שכתב לי שהספר שווים ושווים יותר הליביש את התזות המופשטות שלו בשר וגידים. הרומן היה לו, כלשונו, "עדות-ראייה לתהליך שמקומו במחשכי מעמקים". למרות שאני חושב שחל שינוי בהתקבלותו של הספר במשך השנים, לצערי, הדיון על מזרחיות לא נהייה מרכזי יותר. הדיון אמנם נמשך, אך זהו דיון שהיה ועודנו למראית עין. הפער החברתי העמיק עוד יותר. מצד אחד, צמח דור של משכילים שנשא את דגל המזרחים, אך עד מהרה הוא נבלע ברובו בבועה הממסדית. מצד אחר, קמה מפלגת ש"ס, שמאז שנוסדה היא שוקדת להוביל את "העדר המזרחי" אל הדיר האפל של היהדות החרדית. מעניין שבימים אלה שווים ושווים יותר מתורגם לגרמנית בגרמניה, שבה סובלים המהגרים התורכים וילדיהם מהגזענות הארית המסורתית.

האם ניתן לפרש את הרומן עאידה כביוגרפיה אלטרנטיבית דמיונית; כמעין פנטזיה על מה היה קורה אילו לא עזבת את עיראק?

עאידה הוא רומן של אילו. זכי דאלי, גיבור הספר, הוא טיפוס של שורד. בוודאי לא הייתי שורד כמוהו. הלוא ברחתי מעיראק כשהתנאים היו קלים הרבה יותר. ברור שאילו נשארתי שם היו מעלים אותי על הגרדום או יורים בי, כמו שקרה לשניים מחברי הקרובים. אני לא רואה קווי דמיון ביני לבין הגיבור של עאידה. מעולם לא שאפתי, כמו זכי, להיות חלק מממסד כלשהו, לא בעיראק ולא בישראל. בתקופה שהייתי במחתרת הקומוניסטית בעיראק, החלטתי שלא אתן שיתפסו אותי. אפילו כאדם שמחשיב את החיים כדבר הקדוש ביותר, הייתי נכון לוותר עליהם לו נדרשתי לחיות ללא כבוד. בוודאי ובוודאי לא הייתי כורת ברית עם שלטון דמים כמו שלטונו של סדאם חוסיין, אפילו למען השאיפה המפוקפקת "להיות היהודי האחרון בעיראק". עיראק היא מולדתי הראשונה ומולדתם של אבות אבותי. לעתים, דרך היצירה הספרותית אני עורך ביקור מולדת, כפי שעשיתי ברומנים

זוּפֿן של ערפֿל, סופֿה בײַן הדקלים, אהבה בײַן הדקלים וויקטוריה ועכשיו בעאידה. אם יעמוד לי כוחי, בדעתי לערוך עוד שני "ביקורים ספרותיים" כאלה. מבחינה מנטלית, הדמות של זכי הייתה תרגיל ספרותי שעשיתי ונהניתי מאוד מתהליך הכתיבה. מבחינה אידאולוגית, אולי עאידה נכתב אפילו יותר על ישראל מאשר על עיראק. אני מתאר ברומן תרבות שבה הספרות הקנונית משרתת את הממסד. ופה הלוא אבות "ארץ ישראל השלמה" היו סופרים ומשוררים מהזרם המרכזי. השורשים האידאולוגיים של "ארץ ישראל השלמה" נוצרו על ידי סופרים. זכי דאלי מייצג אותם, הוא מייצג את הממסד הספרותי בעיראק באותה מידה שהוא מייצג את הממסד הספרותי הישראלי. לפעמים כמה סופרים בישראל מתקשטים בנוצות של השמאל, אבל בעצם הם מהווים את המעוז של האידאולוגיה הימנית. הקישוט השמאלני נועד בעיקר להאדרת שמם בחוץ לארץ. השמאל מנודה בתוך ישראל, אבל הוא באפנה ברחבי העולם, שם מעניקים פרסים ביד רחבה בעיקר לשמאל, אפילו הוא מזויף. עד כדי כך שלפעמים סופרים ישראלים כותבים ספרים ברוח נועזת, אלא שהם מופצים בשפות זרות בעולם אך אינם מתפרסמים בעברית. על כל פנים, עאידה הוא רומן על ישראל כשם שהוא רומן על עיראק; בעיקר בפרק שבו נערכת מסיבה לזכי דאלי, אפשר לזהות שם דמויות שהכרתי בשדה הספרות הישראלית דווקא.

ומה לגבי מה שמתואר כגחמה להיות "היהודי האחרון בעירק"?

חבל לי שהקהילה היהודית בעיראק התחסלה לגמרי. זה נבע בעיקר מההסתאבות של המציאות בעיראק. אין זה מקרה שהיהדות הזאת ניהלה חיים רצופים קרוב ל-2,500 שנה והתמודדה עם תנאים משתנים של אימפריות ששלטו באזור – הבבלים, הפרסים, הביזנטים, האסלאם, הכיבוש הבריטי. הקהילה היהודית לא זו בלבד שיצרה ערכים חדשים והעשירה את המורשת היהודית – התלמוד הבבלי, התקופה של גאוני השיבות – אלא שבמרוצת הדורות היא פיתחה יכולת מרשימה לנהל משא ומתן עם 'האחר' בתנאים קשים, אפילו הוא עויין. בעצם זה היה סוד קיומה לאורך מאות שנים. היא פילסה את דרכה לא על ידי התרפסות, הנמכת קומה ואבדן הגאווה, אלא היטיבה לשרוד במצבים סבוכים באמצעות ניהול משא ומתן שאותו פיתחה לדרגת אמנות. חבל שמדינת ישראל לא אימצה לה את המסורת הזאת, של ניהול משא ומתן. מה שמתואר ברומן עאידה כגחמה, "להיות היהודי האחרון בעיראק", הוא ביטוי לצער על אבדנה של מורשת זו במזרח התיכון.

האם כששקלת את אופן סיום הרומן עלתה אפשרות שזכי דאלי יבוא בסופו של דבר לישראל?

היום ישראל היא המקום המסוכן ביותר בעולם ליהודים. זכי דאלי היה מוצא את עצמו זר כאן, ואילו בארצות הברית יש לו משפחה שנהנית משלווה יחסית. בסופו של הרומן נשאלת השאלה, מעל איזו עיר טסים גיבורי הרומן – עאידה, זכי וג'מיל. כמאל, אחיו של זכי, משיב שמגובה כזה, כל הערים דומות זו לזו. זו הצהרה אישית שלי. אינני מאמין בערים ובארצות קדושות. רק החיים הם קדושים.

ברבים מספריך מתוארת תחושת ניכור ואי־השתייכות כ"גלות", גם כאשר הדבר אינו קשור כלל למולדת מרחבית, גאוגרפית. כך, למשל, ברומן חסות נאמר על שולה, החשה החמצה על כך שלא נישאה לרמי אהוב נעוריה כי "תמיד ידעה את הרגשת הנכר" (עמ' 274). דוגמה אחרת היא דבריה של אינה ליוסף ברומן מים נושקים לחים: "בזכותך אני חוזרת לימים הנורמאליים, כמו אחרי גלות מפחידה" (עמ' 137). ובחופן של ערפל: "אני יוצא מעיראק סופית. לכל החיים. עד מותי לא אראה את החידקל. אעמוד ברחוב זר, בעיר זרה, ואצרח ואיש לא ישמע אותי. זה קורה בחלומות. אני כבר מתגעגע לכול ואני עדיין פה. ואינני יודע במה זה שונה ממוות" (עמ' 230). מהי חוויית הגלות בעיניך? היכן קיימת חוויית גלות – בעיראק או בארץ? האם זוהי חווייה שניתן או שצריך להתגבר עליה?

גלות היא דבר שונה לחלוטין מניכור. גלות היא ניתוק חד מהמולדת, ניתוק פיזי ורוחני, כמו גם מאבק עיקש למצוא אחיזה בטריטוריה ובתרבות אחרות. ניכור הוא בעיקר תחושת זרות ובדידות בסביבה של השתייכות קיימת. אדם עלול לחוש ניכור גם בארץ מולדתו, אם מתוך כורח, אם מתוך בחירה. אני לא אדם צייתן ולא הולך בתלם. על כך תדיר העמידו אותי לדין במחלת הקומוניסטית בעיראק ובמפלגה הקומוניסטית בישראל. בעיראק, וגם בישראל, חשתי לא מעט ניכור, משום שלא שם וגם לא פה לא השתייכתי למיינסטרים. תמיד התנגדתי בעקביות לכל ניסיון להטמיע אותי בתוך תרבות שמטפחת או משלימה עם עוולות חברתיות, לאומיות או דתיות. אני מודע לכך שאני חי במדבר של בדידות שבחירתי בו מרצוני החופשי. הוא לא נכפה עלי. אדרבה, הן בעיראק והן בישראל הוצעו לי פיתויים נדיבים לצאת מהמדבר הזה, בתנאי שאשלים עם "עובדות החיים" ואהיה "מציאותי". המשואה הייתה פשוטה: מצד אחד, תפסיק לנסות לשנות את המציאות, ומצד שני, עליך להשתנות בעצמך כדי להיות חלק ממנה, ואם לא, אז תשלם את המחיר. בעיראק המחיר היה כבד מאוד – מאסר או הוצאה להורג היו סכנות ממשיות. לעומת זאת, בישראל, כלומר במדינה דמוקרטית, המחיר הוא קל יותר. וברור ששילמתי אותו, ואני עדיין נכון לעשות כן. לא אגיד שבשמחה אני משלם את המחיר, אבל בדעה צלולה ונחושה. טבעת הבידוד בישראל – אף שאינה נוקשה כשם שהייתה בעיראק – היא מתוחכמת ויעילה יותר. כאן לא איימו על חירותי או על חיי (מלבד חוגים ימניים קיצוניים באמצעות צלצולי טלפון ליליים. זה קורה מדי פעם, במיוחד לאחר ריאיון, ביקורות כאלה או אחרות שאני משמיע ומאמרים שאני כותב), אך בהחלט הצרו את צעדי. עם כל זה, אני חש שאני בר־מזל שאני יכול לומר את הדברים שאני חושב, כי במזרח התיכון החירות הזאת אינה מובנת מאליה. אני סופג התקפות על דעותי שהרבה רוע מתלווה אליהן, אבל נפלה בחלקי זכות – להיות שלם עם מצפוני.

גלות היא סיפור אחר, עצוב מאין כמוהו, בפרט בישראל ובמיוחד בשנות החמישים והשישים של המאה הקודמת, כאשר כפו על הבאים בשערי המדינה את "כור ההיתוך". בעיראק לא חונקנו כאילו היינו גולים ולא נטעו בנו את התחושה שאנו, היהודים, אלמנט זר. אבות אבותי ישבו שם קרוב ל-2,500 שנים. בעצם היינו ותיקים שם אפילו מהמוסלמים אשר כבשו אותה כ־900 שנים מאוחר יותר. מבחינה פוליטית מצבנו היה נחות בהרבה מזה של המוסלמים, ואילו מעמדם של מיעוטים אחרים, כמו למשל הכורדים, היה נחות עוד יותר

משלנו. מבחינה תרבותית וכלכלית, ובתור תושבי ערים בעיקר בבגדאד ובבסרה, נמינו עם האליטה המובילה.

בישראל מצד אחד, האדירו את תהליך ההגירה הקשה והעניקו לו את התואר המלבב, "עלייה". מצד שני, היהודי הגלותי נתפס כטיפוס תלוש, עצלן, נצלן, מתרפס וכנוע. כשהגעתי לכאן הייתי בהלם. הוגדרתי כ"עולה", ואני מודה שלא היה לי ולו שמץ של התעלות, להפך, הייתה תחושה של קריסה והשפלה. באתי עם מורשת אדירה של קהילה שהייתה פעם מרכז היהדות בעולם. שם נכתב התלמוד הבבלי ושם שגשגו ישיבות מפוארות. נעורי חפפו את עלייתה של גרמניה הנאצית והתעצמותה, ובני דורי היהודים שיתפו פעולה עם מוסלמים, נוצרים וכורדים במאבק הרואי נגד ההשפעה הנפשעת של הנאציזם הגזעני. היו לנו מפלות צורבות, אבל לא הרמנו ידיים ולא התרפסנו. שניים מחברי הקרובים שילמו בחייהם, האחד נורה למוות, שאול טוויג, והאחר הועלה לגרדום, ששון דלאל. לדלאל הוצעה חנינה בתנאי שיבקש מחילה, אבל הוא סירב להצעה בהצהירו שלא יבקש מחילה משלטון מושחת. הוא היה לא רק יהודי אמיץ וגאה, אלא גם אינטלקטואל מזהיר ובעל שליטה מדהימה בספרות הערבית והאוניברסאלית. והנה, אני מגיע לישראל ומתבונן בבבואתי בראי הדעות הקדומות של המציאות, ואני פוגש את דמותו המכוערת של סלאח שבתי השאולה מהאלבום המשוקץ של הגזענות האירופית.

חוויה של מפגש כזה בוודאי נצרבה בתודעתי. עד היום, כיהודי "גלותי" שמוצאו בעיראק, אני לא יכול להחריש כאשר אני נתקל במקרים של גזענות. עד היום, אחרי 60 שנה, דווקא פה בישראל אני מרגיש כגולה, ומן הסתם הרגשה זו מחלחלת לתוך היצירה הספרותית שלי.

בכמה מספרים קיימת דמות שמאופיינת בחריגותה ביחס לסביבה, דמות נכה (בגוף או בנפש), שהנכות היא המהות והמאפיין העיקרי, אם לא היחיד, שלה (ברומן מים נושקים למים – אינה, ברומן ויקטוריה – מעתוק נונו, ברומן חסות – עידו המפגר, ברומן עאידיה – עאידיה האילמת). מנין נובעת ההתעסקות בנכה ביצירתך הספרותית?

גדלתי בחברה בעלת ריבוד מעמדי אכזרי. גם בתוך הקהילה היהודית היו עניים מאוד שקיבצו לא רק כסף אלא ממש אוכל. לעומתם היו מיליארדרים, שרכושם והונם היו עצומים והתפרשו מסין ועד אנגליה. הייתי ער לריבוד המעמדי הקשה הזה. עוד בגיל צעיר, כילד, אהבתי לחדור לאזורים העניים ולחזות באורחות חיים מקרוב. החיים ברובעים העניים היו צבעוניים יותר מהסביבה המעונבת והמכופתרת שגדלתי בה. הייתי ילד מרופד מאוד, שגם נהנה ממזומנים בכיס וגם זכה בכמויות אדירות של אהבה מהמשפחה ומהסביבה. באיזשהו מקום ההרגשה שאני לבוש היטב, חליפות מחויטות ועניבות, ושיש לי דמי כיס בגובה משכורת חודשית של פקיד – דווקא ההרגשה הזאת היא שחשפה אותי למחסור סביבי. אז לא היה נהוג להביא סנדוויצ'ים מהבית, והיה קיוסק בבית הספר, ובהפסקה קנינו שם אוכל. הייתי קונה סנדוויץ', וסביבי היו מתקבצים תלמידים מורעבים ובוהים ב', זה זיכרון שמלווה אותי עד היום. הייתי נחנק. גרנו בשכונת בתאוון, שכונה של וילות, ומעבר לסוללת העפר התיישבו פליטים שיעים שהיגרו לבגדאד מדרום עיראק בחוסר כול. שק גס של חיטה עם שלושה חורים, זה היה הלבוש היחיד של חלק מהם.

הם חיו בסוכות, וכילד אהבתי להסתובב שם. אז גם גיליתי שהם בני אדם כמוני, בניגוד ליחס המבזה של החברה כלפיהם. ראיתי שם ילדים יחפנים שהבטן שלהם הייתה נפוחה מרעב והם רעדו ממלריה. החברה העיראקית התייחסה אליהם כאל אבק אדם. הרגשתי אמפתיה, הלוא גם אני יכולתי להיות אחד הילדים האלה. האמפתיה הזאת התחילה אצלי מגיל צעיר, אני לא יודע איך.

ומה לגבי הדמויות בעלות המום שאינן מגיעות ממעמד נמוך משאר הדמויות ברומן?

הנכות קיימת בכל מעמד חברתי, אין מעמד חסין מפני נכות. אבל בעולם השלישי אחת הזוועות היא שרואים בנכה סכנה, כאילו היה שד. הזניחו עד מוות תינוק שנולד מעוות מתוך פחד לחזות יום יום בשונה, לחיות אתו ולהתמודד עם המוגבלויות שלו. מילדות אני זוכר שאנשים עם מוגבלויות שכליות הוגדרו כמפגרים של הכפר או השכונה. ראיתי איך התעללו בילדים האלה, ואני לא יכול לשכוח את התמונה של ילדים בני גילי – שמונה-עשר – שעשו להם מנהג להשתעשע במשחק מצמרר, להתעלל בבני אדם נכים ובבעלי חיים. זעקותיו של הילד המפגר שרגמו אותו באבנים לא מרפות ממני. עד היום צרחות האימה האלה מהדהדות באוזני. לכן לחמלה אני נותן מקום נרחב ביצירה שלי. באיזשהו מקום כתבתי שבמלחמה הנכה נעשה נכה שבעתיים. כך גם בחברה הסובלת מפגרים חברתיים ותרבותיים, ששם גורלו של הנכה הוא קשה מנשוא.

בחלק מהמקרים דווקא הדמויות הנכות הן אלה "שמצילות" את הדמויות הבריאות (למשל מעתוק נונו שעוזר לוויקטוריה). מה משמעותה של הצלה זו ושל דמויות אלה במרקם הסיפורי? האם יש לדמויות הללו, שמתפקדות לפעמים כגואלות, כוחות מיוחדים? אולי אתה כותב עליהן כך כפיצוי הנובע מההזדהות עמן?

אולי. אני חושב שחברה נמדדת ביחס שלה אל החלש. ככל שהיא מפותחת, מתקדמת, צודקת והומנית יותר, היא תדאג להגן על זכויותיהם של החלשים שבקרב. אוסיף לרשימה גם את עאידה, הגיבורה האילמת שגאלה את זכי מבדידותו. גם אפשר שהיחס שלי לחלש נובע מהערכים היהודיים שניקתי, מהבית שבו גדלתי. אבא היה נדיב בצורה מופרזת, ודלת הבית הייתה תמיד פתוחה לנצרכים. בצה"ל קיימת המסורת לא להשאיר פצועים בשטח. הנכים בעיני הם הפצועים שאנו מפקירים מאחור וזה מקומם אותי.

במרכז רבים מספריך ניצבת גיבורה־אישה. כך ברומן ויקטוריה וכך ברומן חצוצרה בוואדי. גם בספר מים נושקים למים נדמה כי דמויות הנשים מלאות ומוחשיות יותר מאלה של הגיבור־הגבר. מה מקורה של הפנייה לכתיבת גיבורות־נשים? האם יש לך קשר לעיסוקך ב"אחרים" באשר הם? האם הזדהותך עם "אחרות" נובעת מכך שבעצמך היית מזרחי בקרב ממסד אשכנזי, וכן "אחר" (קומוניסט, "מחדש") בקרב היהודים העיראקים ובעיראק בכלל.

נכון, גם בעיראק הייתי קומוניסט חילוני בחברה מסורתית. במה שנוגע לאישה, גדלתי בחברה מזרחית, ולרוב היחס לנשים היה משפיל. הגבר היה מלך. לידת בנות נחשבה

לאסון. הייתה לזה גם סיבה כלכלית; הבן היה מפרנס לעתיד, ואילו הבת לא עבדה משום שלא היו מקצועות נשיים מכובדים. נוסף לכך, המנהג הנפסד של הנדוניה השתרש בחברה זו, עד כי לעתים מנע מבנות להתחתן או שהביא לכך שהן נישאו לאיש זקן, לבעל מום, או לגבר שהיה מתועב בעיניהן. מה שעוד חרה לי הוא הנתק האכזרי והלא טבעי בין בנות לבנים שחוויתי בגיל ההתבגרות. עד גיל שש־שבע גדלנו יחד ושיחקנו יחד, בנות ובנים. אהבתי את חברת הבנות לא פחות מאשר את חברת הבנים. בגיל שבע חלה הפרדה ונפערה תהום עמוקה בין המינים. זה קומם אותי. איבדתי את המגע עם המין האחר שנהייתי להיות במחיצתו, לשוחח אתו ולשחק אתו. פתאום חומה חצצה ביני לבינן, שדיכאה את הבנות וגרמה למצוקה בקרב הבנים. ההפרדה הזו דמתה לצום כפוי מבחינה רגשית. כנערים, הסתכלנו על הבנות כמו מזי רעב, וזה נמשך עד הנישואים. בחברה כזאת הצמא הזה מקרין כאב, תוגה ועצבות עד זקנה. כאשר עמדתי על דעתי חרה לי מאוד הדיכוי שהיה מנת חלקן של נערות ונשים. נרתעתי מהברכה "ברוך שלא עשני אישה". ומי, אגב, מקפיד בברכה זו? האדוק שלרוב מדכא את האישה ונוהג בה זלזול ובזו. אותו אדוק רואה את האישה כנחותה, ואילו את עצמו הוא רואה כאדם שלם. הוא רואה בה נחש מפתה, מתייחס אליה כאל יצור טמא בימי המחזור. דיכוי האישה נמשך עד עצם היום הזה לא רק בחברה המזרחית, אלא גם בחברה המערבית וגם בחברה מודרנית כמו שלנו. די אם נתבונן בחברה הישראלית שמתהדרת במערביות כדי שניווכח ביחס המפלה כלפי האישה בחברה ובפוליטיקה. היא מופלית בעבודה, אפליה שבאה לידי ביטוי בהדרה ממשרות רמות, בשכר שונה שמקבלים אישה וגבר גם בזמן שהם ממלאים תפקיד זהה. בכלל, בחברה יש לא מעט גברים נאורים כביכול, שסבורים כי הגבר הוא רוחני ואילו האישה היא יצור ארצי, גשמי. גישה זו מחלחלת אפילו ליצירתם של סופרים נחשבים.

הכתיבה על גיבורה־אישה היא מבחינתי פרעון חוב. הייתי ילד מרדן, בר־עונשין, מול סבא קשוח ומסורת נוקשה, ומי שהגן עלי היו הדודות, הבנות, הסבתות ובעיקר אמי. הן העניקו לי חסות. יש לי חוב גדול כלפיהן. הגעתי לישראל בלי משפחה וזכיתי בסבתות ערביות ויהודיות, שאימצו אותי כבן, וגם להן אני חב הרבה. לאורך כל דרך החתחתים שנקלעתי אליה פגשתי מושיעות יותר ממושיעים.

על דמויות נשים אתה כותב לעתים בגוף ראשון ולעתים במבט חיצוני או משולב. האם כתיבה בגוף ראשון של האחר מבטאת הזדהות איתו? איך אתה בוחר את הגוף שבו אתה כותב?

כתיבה בגוף ראשון מפי אישה היא יותר מאשר תרגיל ספרותי. כשאני כותב על אישה, אני אישה. כשאני כותב על האחר אני מזדהה אתו טוטלית. בכתיבה על אישה פועל גורם נוסף – הסקרנות האדירה שקיננה בי מימי ההתבגרות: מה מתרחש בתוך ראשה ולבה של הנערה שהקימו חומות אכזריות ביני לבינה. בזמן כתיבת הרומן חצוצרה בוואדי כל כך חוויתי את הנשיות עד שכמעט צמחו לי שדיים. האקט הראשון של האהבה מתואר שם בגוף ראשון, דרך חודא. תיארתי דרכה את ההרגשה שלה בפעם הראשונה שהיא מתנה אהבים. כזה היה גם תיאור הלילה הראשון של הגיבורה ויקטוריה עם בחיר לבה רפאל ברומן

ויקטוריה. תמיד סלדתי מ"שוויץ" של הגברים, או מה שנקרא בעגה של גברים רברבנים ה"כיבוש", כי בעיני האקט המיני הוא אחד המפגשים היפים ביותר בקיום האנושי.

יש חוקרות מהאסכולה הפמיניסטית הטוענות כי גבר אינו יכול לכתוב מפי נשים, מתוך התודעה שלהן. מדברך כאן ומכתיבתך עולה שאתה סבור כי גבר יכול לכתוב מפי אישה. באופן דומה, האם סופר אשכנזי יכול לכתוב מפי מזרחי?

אני משוכנע שזה אפשרי, בדיוק כשם שאני כותב על אשכנזים, למשל. סופר טוב, סופר בעל שיעור קומה שנולד להיות סופר, יכול לכתוב מפי גיבור גוסס גם אם אינו גוסס בעצמו. סופר לא צריך לפרפר בשביל לתאר אדם מפרפר וגם לא להתאבד כדי לתאר התאבדות. אבל סופר חסר כשרון לא יוציא מתחת ידיו יצירות מופת על האחר והשונה ממנו, כמו שהיטיבו לעשות מחברי אנה קרנינה ומדאם בוברי. יוצר בינוני יכתוב על אישה כאילו היא פלקט, יצור שטוח, נטול תובנות וחסר חיים. שקספיר כתב את הסוחר מוונציה ממניעים אנטישמיים, והנה הנאום של שיילוק הפך לנאום של כל המדוכאים עלי אדמות.

סופר צריך להתגבר על הדעות הקדומות שלו. הספרות הישראלית צמחה תחת השפעה כבדה של שני גורמים כבדי משקל: התנ"ך והאידיאולוגיה הציונית. אשר לתנ"ך, האדם הרי נברא בדמות אלוהים; על כן בעולמנו גבר הוא נציג האל ולא אישה, הגבר הוא הגיבור. יש פה ושם חריגות, אבל כמעט תמיד הדמויות הנאצלות והחכמות – הנביא, המלך, איש החיל, הוגה הדעות – הן דמויות גברים. אפילו שלמה, החכם במלכים, היה לו עדר של 1,000 נשים. מה משקלה של אישה אחת מני אלף מול שליט כה 'נאדר'? הגורם השני שעיצב את השקפת חייו של הישראלי, ובוודאי גם של הסופר הישראלי, הוא המורשת הציונית, שהיא מורשת של מאבק, מלחמות, גיבורי חיל וכובשים. מובן שבתרבות כזאת קשה להיות סופר שיצירתו האמנותית חזקה יותר מהערכים השוביניסטיים והמיליטנטיים שהוטמעו בו מהעריסה ועד בגרות.

האם ביצירות של סופרים אשכנזים יש לדעתך ייצוג אמין של ערבים ומזרחים?

זה קורה, אבל רק במקרים נדירים. קיימת בורות זועקת לשמים בקרב רוב הסופרים האשכנזים, כך שגם הערבי וגם המזרחי עוברים אצלם תחת מיקרוסקופ של דעות קדומות. עם הזמן, נוכח התגברות המודעות, במיוחד בקרב המזרחים, הכתיבה הגזענית נעשתה מתוחכמת יותר וסמויה. עם זאת, אני חושב שהדברים הללו אינם נובעים מתוך רוע, אלא מתוך בורות, כך חינו אותם.

מהי עמדתך ביחס למושג "יהודי-ערבי" שהפך פופולרי לאחרונה כתחליף למושג "מזרחי"?

הארכיבישוף הידוע אמיל שופני, אחד המנהיגים הנוצרים הבולטים בישראל, אומר שבימים אלה עצם הגדרתו כפלסטיני היא הכרזה פוליטית. לאחר כ-60 שנות חיים במדינת ישראל הוא מגדיר את עצמו כישראלי. ההגדרה הזאת היא נתון; אין בה עניין של טוב או רע.

כלומר, הוא בעצם אזרח ערבי בישראל, לטוב ולרע. כך גם המושג "יהודי-ערבי", הוא אמירה דקלרטיבית. אני רואה את עצמי כתערובת של תרבויות – יהודי, ערבי, אירופי ועוד. מן המפורסמות היא שמישהו התפאר בהצהרה שהוא "יהודי-ערבי" בפני המשורר הפלסטיני המנוח מחמוד דרוויש. תגובתו של המשורר הייתה: יש לנו מספיק ערבים, כדאי שתהיה יהודי טוב.

בעיראק לא הגדרנו את עצמנו כערבים אלא כעיראקים. הגדרנו את עצמנו כיהודים עיראקים ולא כיהודים-ערבים. בשנות העשרים הנהגת הקהילה היהודית בעיראק ישה על המדוכה בעניין האוריינטציה שעליה לקבל – ציונית או עיראקית. היא החליטה על השתייכות עיראקית. כך חינכו אותנו בבית הספר של הקהילה היהודית בעיראק. ומדוע? כי בעיראק היו מוסלמים ונוצרים, כורדים וטורקמנים, וחיינו, אנחנו היהודים, עם כל המרכיבים האחרים של האוכלוסייה תחת המטרייה העיראקית המשותפת. כלומר המושג "יהודי-ערבי" לא היה קיים בעיראק.

עם זאת, אני חושב שהמונח "יהודי-ערבי" מעניין מבחינה אקדמית. פרופ' אלה שוחט – החוקרת ללימודי תרבות מאוניברסיטת ניו יורק, ילידת ישראל ובת למהגרים עיראקים – הקדישה את מחקרה לשאלת "היהודי-ערבי" עוד בשנות השמונים, ולמעשה הייתה לחלוצה שניסחה את המורכבות של הזהות היהודית-ערבית ובכך סללה את הדרך לאקדמאים אחרים שהלכו בעקבותיה. מקובלת עלי הקביעה של שוחט שבישראל שתי הזהויות, היהודי והערבי, הוצבו כזהויות אויבות זו לזו. בעיראק הזהות הערבית והיהודית לא היו מנוגדות – חינכו אותנו בבית-הספר של הקהילה היהודית להיות פטריוטים עיראקים. ואכן, לי, כאדם שבא מעיראק, היה קשה להשלים עם הקמת החייץ הזה שנתקלתי בו עם הגיעי לישראל. כפי שאמרתי פעמים מספר: שני החלקים האלה, היהודי והערבי, חיים בתוכי בשלום.

אני זוכר שכאשר הגעתי לישראל ב-49', הפלסטינים קראו לי – "אבן ערב", בן ערבים. כלומר בישראל התעורר העניין של "יהודי-ערבי". בישראל גם נולדה ההגדרה "מזרחיות". בשבילי, יהודי מזרחי היה יהודי ממזרח אירופה.

אם כך אז גם המושג "מזרחים" הוא מומצא.

היהדות לא נחלקת לגושים של מזרח ומערב. לצערי, בישראל נעשים כל העת ניסיונות לפלג ולפצל. היהדות היא סוג של אינטרנציונל ששייכים לו המרוקאי והצרפתי והאנגלי והעיראקי. וכולם, בני כל הדתות, הקהילות, העדות והעמים שייכים לאינטרנציונל אחד, הוא האנושות. המושג "מזרחי" הומצא על ידי אשכנזים בישראל כדי להגדיר את עצמם ולמתוח קו הפרדה בינם לבין שאר העדות. לא המזרחים המציאו את המושג הזה. כך גם המערב המציא את המושג "אוריינטלי". בשנות החמישים והשישים לא היה אינטלקטואל שקם והצהיר "אני מזרחי" וגם לא "אני ערבי"; האשכנזים, בעיקר ממזרח אירופה, המציאו את הכינוי "מזרחי". אני לא מוכן להתנדב ולחבוש את הכובע שמישהו אחר תפר לי. בעיראק הייתי יהודי עיראקי, בישראל אני יהודי ישראלי. אלה הם נתונים קיימים וכל השאר הוא בלבול מוח שנובע מסיטגמות ומגזענות. אני בן למיני תרבויות. ינקתי מתרבויות שונות

ומגוונות. נולדתי וצמחתי בקרב מוסלמים ונוצרים, שאנו היהודים החשבנו אותם לבני דודים שלנו במובן החיובי, בשום פנים לא במובן הרווח בישראל. כשמישהו היום אומר כאן "בני דודים" ברור שבהגדרה הזאת יש התנשאות אווילית ונודף ממנה ריח באוש של גזענות כלפי ערבים.

כסופר וכאינטלקטואל מזרחי (נשתמש בכל זאת במושג זה), כיצד אתה מתייחס לסופרים מזרחים צעירים, למשל קובי אוז, דודו בוכי ויוסי אבני, שעוסקים ביצירתם בשואת יהודי אירופה?

זה מאוד לגיטימי. כיהודי, השואה היא אירוע בעל חשיבות אדירה בעיני. אישית, השואה חוללה בי תמורות עמוקות. כנער הייתי מאוים על ידי התעמולה הנאצית. הנאצים התייחסו אלי בעיראק כאל מי ששייך ליהודים המושמדים באירופה וכאל מי שדמו מותר. כלומר, כיהודי הייתי מועמד להשמדה, כך ראיתי את עצמי. הקהילה היהודית בעיראק הנהיגה ימי צום ותענית על שואת יהודי אירופה. הייתה לנו אינפורמציה על הקורה באירופה באמצעות רדיו ברלין ששידר בערבית. בבגדאד נתקלנו בכתובות על הקירות, "היטלר משמיד את החיידקים". בעיני מחוללי השואה הייתי חיידק. השואה דיברה אלי ואל בני דורי. אני לא נמשך לכתיבה על השואה ממשקפת ציונית, כלומר גישה שרואה בשואה את הצידיק למדינת ישראל. בשואה איבדתי שלישי מהעם שלי. ראיתי את עצמי כחלק מהאינטרנציונל של העם היהודי. בעיראק הפנמנו – כי ככה חינו אותנו – את העיקרון שכל יהודי הוא אח, לא משנה מהם שפתו ומנהגיו. והנה דווקא פה בישראל, ניצולי שואה זכו ליחס לא הולם בלשון המעטה.

העם היהודי מפוזר ברחבי העולם וטוב שכך, כי אם יש שריפה במקום אחד, כי אז יש מקום אחר לנדוד אליו. זה הלקח האישי והעיקרי שהסקתי מהשואה. כפסע היה בין היישוב היהודי בארץ ישראל לבין המלצעות של גייסותיו של היטלר, תחת פיקודו של פילדמרשל רומל ב-1941. מה שהפריד בין השניים הללו ומנע את השמדתו של היישוב היהודי לא היו סממאות על "בית לאומי" כי אם כמה דיביזיות שעמדו לרשותו של הצבא הבריטי. המסקנה השנייה שהסקתי היא כי השואה אינה אירוע חד-פעמי, היא עלולה להישנות, לאו דווקא בגרמניה. בעיני, מדינה יהודית היא שאיפה לרכז ביצים רבות בסל אחד. לכן אני מתנגד גם לבולמוס העלייה ההמונית. האקלים במזרח התיכון אינו מבשר טובות והוא מידרדר מיום ליום. בשנות השלושים המאוחרות, לקראת מלחמת העולם השנייה, היינו מגיבים בתדהמה אילו מישהו הטיף להגירת יהודים לאירופה ולא ממנה. כבן למזרח התיכון, צר לי לומר שהוא נעשה אלים יותר ויותר בשמונים ומשהו שנות חיי, ועל כן השואה חיה בתוכי ומן הסתם הזיכרון מבעבע גם בתודעתם של קובי אוז, דודו בוכי ויוסי אבני, וטוב שכך. דרך אגב קראתי את ספרו של יוסי אבני שירת החטאים, ובעיני הוא אחד הספרים הטובים ביותר שנכתבו על השואה. אני מודה שאני מכור לספרות השואה ובעיני אין זה משנה מה מוצאו של הכותב. אם נקטע אבר בגוף, כל הגוף דואב. השואה אינה מונופול של עדה או של קהילה מסוימת. השואה היא אירוע קולוסלי כל כך, עד שאני חושב שאולי הספרות לא מסוגלת להתמודד אתו פנים אל פנים. לכן אני מוקיר את כתיבתו של אהרון אפלפלד כי הוא נוגע בשואה בעקיפין.

הדיאלוג בין דוברי הערבית ודוברי העברית בספרך יונים בטרפלגר מתקיים בשפה האנגלית. האם אתה סבור שנחוצה היום תיווך מערבי כדי לקיים דו־שיח בין יהודים וערבים, או שנחוצה היכרות הדדית של התרבויות?

שני העמים עברו קו אדום, וכבר אינם מסוגלים לכונן שלום בעצמם. גם אנחנו וגם הם זקוקים לכפייה וללחץ חיצוני, ולא משנה באיזו שפה. היות שהעצמה נתונה בעיקר בידי ארצות הברית, רצוי שהלחץ יגיע משם. הם צריכים להכריח גם אותנו וגם אותם לכונן שלום. גם הציונות וגם התנועה הלאומית הפלסטינית חנכו והטיפו לגישה של קיצוניות, כלומר "הכול או לא כלום". "ארץ ישראל השלמה" היא דוגמה לכך. מחנה המתנחלים, לרבות התומכים בהם, הוא מחנה בעל עצמה בישראל. ואילו הפלמ"ח הערבי הנערץ היום הוא החמאס והחיזבאללה. בעיני רוב הערבים שני הארגונים הללו הם הגיבורים, הם נלחמים עד מוות למען מטרה קדושה. האיבה בין שני הצדדים היא עמוקה עד כדי כך שאנחנו רואים בהם טרוריסטים, כלומר דם מותר, וכך גם הם רואים אותנו. לכן אנו זקוקים ללחץ עקבי, מתמשך ויעיל שיופעל עלינו ועליהם מהעולם החיצוני, כדי ששנינו ניאלץ לוותר.

אנחנו והם – הישראלים והפלסטינים – נעשינו גורם זר במזרח התיכון. הפכנו לגלדיאטורים של המזרח התיכון וכולם עוקבים אחרינו בדריכות ומחכים ידיים בהנאה. הסכסוך משרת גם את המנהיגות המושחתת בכמה ארצות ערב. זה מאוד נוח לשרוף את דגלי ישראל בדמשק ובקהיר ובביירות, במקום להפגין נגד העוולות של השלטון המקומי.²

כיצד רצית להעביר את השקפתך על הסכסוך דרך הספר יונים בטרפלגר?

שני האחים ברומן מתו יחד, גם הישראלי וגם הפלסטיני. זו המסקנה הסופית שלי, בניגוד למה שחרץ רסאן כנפאני בנובלה השיבה לחיפה, שהאחים יכריעו בשדה הקרב מי לחיים ומי למוות. הנובלה השיבה לחיפה הייתה נקודת המוצא של הרומן יונים בטרפלגר, שבו שני האחים מתים יחד, חבוקים, לאחר שנהרגו בהגנה אחד על השני. באסונות שכבר התרחשו אני מחפש את הצד האופטימי, כמו למשל באסון הזה. יתר על כן, ברומן יונים בטרפלגר אני נותן במה נרחבת לקולה של אמא, שכמעט אינו נשמע באווירה של צחצוח החרבות השוררת בין שני העמים. הנשים מהוות מחצית האוכלוסייה, אולי יותר, ויש להן מה לומר על העתיד של הדורות הבאים, ולא רק ראוי וכדאי ללמוד להקשיב להן, אלא מחובתנו לעשות כן. על פי רוב, גישתן מושתתת על דרכי שלום ופשרה למען החיים.

אשר ליונים, הן נמצאות מחוץ לאזור שלנו, במקרה זה, הן בטרפלגר שבלונדון. לא אחת נשאלתי מדוע בחרתי בטרפלגר, ותשובתי היא שרוב הסכמים בין ישראל ובין שכנותיה, שקשורים להידברות, להפסקת אש, להתפייסות, לשלום – רובם נעשים בחו"ל: הסכם קמפ דייוויד, הסכם וואי, הסכם אוסלו וגם הסכמים קודמים אחרים, כמו הסכם הפסקת האש שנחתם בארמון השושנים ברודוס.

היינו רוצים להתחקות מעט אחר עולמך הספרותי: איזו ספרות קראת בנעוריך? מיהם הסופרים שהשפיעו עליך? מהם מקורות ההשפעה שספגת כילד בעיראק וכמבוגר יותר בארץ?

ספגתי בצמא את הספרות האירופית. הסופרים האירופיים הם המורים שלי, וקנה המידה שלי הוא היצירות שלהם. הפרוזה האמתית שורשיה באירופה, כי שם נולד הרומן. המסורת הספרותית הערבית, כמו גם המסורת העברית, היא מסורת של שירה. אני לא איש שירה אלא איש פרוזה, ולכן מורי הדרך שלי הם הכוכבים האוניברסאליים של הפרוזה, כמו: שקספיר, דיקנס, טולסטוי, דוסטויבסקי, מופסאן, תומס מאן ועוד. נוכח ענקי היצירה האלה קיבלתי שיעור מאלף בצניעות. עד שעזבתי את עיראק, הספרות העיראקית הייתה ספרות של שירה ולא התחברתי אליה. קראתי שם בעיקר ספרות אוניברסאלית מתורגמת, ואת רובה קראתי באנגלית. קראתי גם ביום וגם לאור הירח בלילה. עד היום, על כל ספר עברי אני קורא 20 ספרים מתורגמים. יש לי תחושה של אי-נחת עם התכנים הפנימיים של הספרות העברית, שרוב-רובם מושפע עמוקות מהעבר הרחוק המפוברק או מטקסטום דתיים. המטען הזה חלחל אל תוך היצירה העברית המודרנית. הדוגמה המובהקת לכך היא ש"י עגנון, שהפך למגדלור של הספרות הקנונית, ולא ברנר וטשרניחובסקי, למשל.

האם תוכל לשתף אותנו בתהליך הכתיבה שלך? איך נולד ספר חדש?

למזלי, צברתי ניסיון חיים עשיר. לגדול בעולם השלישי זה כמו לגדול בשלושה עולמות: בערים במזרח יש רבעים אירופיים מאוד, אחרים דומים להווי החיים בהודו, ובתווך קיימים הרבעים של המעמד הבינוני שיש בהם מזה ומזה. כל שלושת העולמות נפגשים בעיר המזרחית של היום, שיוצרת מגע עם כל כך הרבה תרבויות ובכך מקנה ניסיון חיים מופלא. הייתי ילד ונער סקרן, התחככתי והתנסיתי בדברים רבים כל כך עד כי לפעמים אני מתקשה להאמין שאכן התנסיתי בהם. המודרנה הערבית כישפה אותי ובה-בעת לא יכולתי להתנתק מהעולם המבעבע, הדוחה-המושך, האכזר והשופע סלחנות של הרבעים העתיקים, שכאילו קפאו תחתם זה מאות שנים.

התחלתי לכתוב בעברית בגיל מאוחר. הספר הראשון, שווים ושווים יותר, ראה אור כשהייתי בן 48. ייתכן שמי שמתחיל מאוחר גם גומר מאוחר. בגיל 83 אני עדיין עוסק בכתיבת רומן חדש. אני דולה מן העבר וכל כך הרבה חומר יש לי עד כי באמצע עיבוד רומן אחד אני כבר חושב על הרומן הבא. יש הרבה סיפורים שמתדפקים על השער ודורשים, לפעמים ממש תובעים, ביטוי ספרותי.

רומן חדש מתחיל לרוב בגירוי קטן, בזיק. למשל, במקרה של חסות, צפיתי בטלוויזיה וראיתי משורר שמתאר את מצבו במלחמת יום הכיפורים. הוא סיפר שיצאה פקודת מעצר נגדו והוא הסתתר אצל משפחה יהודית שהעניקה לו חסות. מעבר לצפייה בריאיון הזה לא ידעתי עליו מאומה, וכך לאט לאט נבנתה העלילה סביב האירוע הזה. בעצם מהצפייה בריאיון יצרתי דמות ספרותית. הצד המשעשע בדבר הוא שלימים, אחרי פרסום הרומן, באירוע מסוים פגשתי את המשורר שצפיתי בו בטלוויזיה והוא הציע לגלם בסרט את

הדמות הספרותית שיצרתי ברומן. הדמויות מתבשלות תוך כדי כתיבה. אני לא מתכנן הכול מראש. ברומן עאידה, למשל, היו כמה אלטרנטיבות לסיום הרומן. הסוף אינו עניין של השראה כמו הפתיחה של הרומן, כי אם פרי של שיקול והתלבטות קשה.

אמרת שאתה דולה את החומרים מניסיון החיים הרחב שלך, אבל בעצם עדיין לא כתבת אוטוביוגרפיה. בעשור האחרון ניכרת חזרה אל הז'אנר הביוגרפי (עמוס עוז בספר סיפור על אהבה וחושך, חיים באר בספר חבלים, לאה איני בספרה ורד הלבנון). גם במחקר הספרות ניכרת חזרה אל הביוגרפיה של הסופר ככלי פרשני. האם, מעבר להחדרה של החומרים הביוגרפיים ליצירות שלך, הרומן הבא שלך הוא אולי אוטוביוגרפיה של ממש, עם קול המספר שלך?

הגל הביוגרפי החדש בספרות הוא סוג של רומנטיזציה של העבר, והוא ציור סנטימנטלי רווי געגועים לאותה ישראל תמימה שאיננה עוד. כמהגר וכאדם שהתמודד עם הזוועות של המאה העשרים, אינני נושא את המטען הרומנטי הזה ולכן אני לא עוסק בהנצחה של העבר דרך רומן אוטוביוגרפי. עם זאת, אין רומן בדוי כמו רומן אוטוביוגרפי. בני אדם מסמנים מה שכדאי להם לזכור ומה לשכוח. אנחנו משליכים מההווה שלנו על העבר. לכן אני לא מאמין שהרומנים שהזכרתם הם אוטוביוגרפיות אמיתיות. הספרים האוטוביוגרפיים משקפים את מצב הסופר בזמן הכתיבה יותר מאשר את ההתרחשויות שהתחוללו בעבר. אם הייתי מצמיד לסופר כפיל ניטרלי או מצלמה נסתרת לאורך החיים, היה מתקבל ספר אחר לגמרי. אני בוחר בדרך הביניים. אני לוקח תבלינים מהביוגרפיה שלי ומפזר אותם ברומנים. אני ממתן את החוויות שחוויתי בחיים כדי שהדברים יתקבלו על הדעת ובה בעת ישרתו את היצירה. ספרות אמיתית היא גורם ממתן, ואילו האמת האובייקטיבית היא בדרך כלל קיטש וגם שעמום. האמנות ממתנת את הקיטש והופכת אותו לאמנות. זה ההבדל בין צילום לבין ציור. בנוסף, אני טיפוס קנאי לפרטיותו. איני סבור שסופר חייב להציג את עברו האובייקטיבי על חבל הכביסה הציבורי. אני לא אדם נוסטלגי ולא אספן. אני לא נקשר לחפצים וגם נפטרתי ממכתבים שקיבלתי, צילומים, מסמכים ושאר מזכרות. מעולם לא שמרתי על צילומים ישנים, וכתבי יד שלמים השלכתי לסל הניירות.

חלק מספריך מיועד לבני הנעורים. מה מניע את הכתיבה שלך עבור בני נוער וילדים? האם קיימים הבדלים עקרוניים בין כתיבתך להם לבין כתיבתך למבוגרים?

כילד, לספרים הייתה השפעה רבה עלי. האצבעות תמיד רועדות לי כאשר אני כותב לנוער, משום שאני מודע להשפעת הסופר ולכן אני חש אחריות. כתבתי את הרומן לנוער סופה בין הדקלים לא מתוך התלהבות, כתבתי כי שמעתי משפט כאוב מאוד של שחקן תאטרון ממוצא עיראקי, אריה אליאס, שאמר כי אין לו שום ספר לקרוא לילדיו שמשקף את העולם שהוא צמח בו או את הילדות שלו. הוא הלין על כך שכל ספרי הילדים שקרא מדברים על עולם אחר שהוא לא הכיר. אז ישבתי וכתבתי למענו את סופה בין הדקלים. הספר נחל הצלחה מעבר לקהל הקוראים העיראקים, וזה הפתיע אותי. לאחר פרסומו של סופה בין הדקלים, התקשרו אלי והציעו לי לכתוב ספר על ההעפלה, אז כתבתי את אהבה בין הדקלים, ספר שלא קיבל הרבה תגובות בארץ אבל נחל הצלחה דווקא בחו"ל ואף התקבל כרומן

למבוגרים. בדיעבד הבנתי את הסיבה – הייתה ציפייה לספר עם מסרים ציוניים. במקרה של פזוונים וחלזומות פנו אלי בבקשה שאכתוב ספר לנוער על המעברה. אני עצמי לא חייתי במעברה, כי הגעתי לישראל ב-1949 לפני תקופת המעברות ולפני ההגירה ההמונית. כדי לא לכתוב סיפורים עצובים על המעברה, הלכתי לפרופ' סמי סמוחה. רציתי לספר על הצלחות בתוך המעברות – הנה, אמרתי לעצמי, נער שגדל במעברה ונעשה פרופ' בעל שם בתודעה הישראלית. אלא שגנזתי מה שסיפר לי פרופ' סמוחה על התנאים הקשים של החיים במעברה, כי אז התוצאה הייתה ספר נעורים עצוב מדי. לכן מצאתי את עצמי מחבר רומן בדיוני ששיקף את הסבל ואת הניכור, אך כתוב בחום ועם מנה גדושה של הומור. כאשר אני כותב לנוער אני ממתן את התכנים. בעיראק לא הייתה ספרות נוער וכאן לא ידעתי אם מותר לכתוב, למשל, שנערה ונער התנשקו. אהבתי את הסיפורים של אנדרסן, ובפרט את "בגדי המלך החדשים", שאגב, הייתי מעמיד אותו כספר חובה לכל סופר. ככלל אני חושב שסופר נוער גדול הוא סופר מבוגרים גדול.

אותיות הולכות לים הוא הספר הראשון שלך לילדים, ופרסמת אותו בגיל 83. תוכל לספר מה הביא אותך לכתוב אותו?

ראשית, הכתיבה של אותיות הולכות לים הייתה חוויה נעימה מאוד. ההשראה לספר באה מהמורה שלי בכיתה א' בבגדאד, שצייר ספינה על הלוח ובה כל האותיות בערבית. אני ראיתי בספינה הזאת עוד הרבה אותיות בלשונות שונות ופה בישראל הוצאתי מהספינה את האותיות העבריות מאלף ועד תו ושלחתי אותן לשחות בים. אני קורא אובססיבי, וכשעובר עלי יום ללא קריאת ספרות, אני מרגיש כאילו הייתי בתענית. אני חושב שקריאה היא אחת המתנות הגדולות של החיים, ובספר אותיות הולכות לים ניסיתי להעביר את החוויה הזאת. התרגשתי לקבל מכתבים מהקוראים הצעירים, שזאת הפעם הראשונה שאני כותב להם ספר. בשבילי לב הספרות – ולא משנה אם מדובר ברומן למבוגרים, לנוער או לילדים – יהיה תמיד העלילה, ונאמן לתפיסתי זו, גם בספר הילדים הקפדתי לרקום עלילה.

לפני שבעים ושבע שנים נדחסתי עם עוד כ-40 זאטוטים בכיתה ויחד צפינו במורה הניגש אל הלוח ומצייר ספינה המורכבת כולה מאותיות, מאלף ועד תו. מאז אני משייט בחדווה ובעצב, בדמעות ובצחוק על הספינה המופלאה הזאת. ספר זה הוא הזמנה לכל ילדה וילד לספינת הילדות שלי (סמי מיכאל, עם צאת ספר הילדים אותיות הולכות לים).

האם לספרות יש תפקיד חינוכי בעיניך?

סופר שכותב מתוך תחושת שליחות, לרוב "ספרות זבל" יוצאת תחת ידיו. השאלה היא מיהו הכותב. הספרות היא אמנות ככל אמנות אחרת, אבל השפעתה אדירה. בניגוד לאמונה נפוצה, סופרים אינם בעלי תכונות מיוחדות שמבדילות אותם מבני אדם אחרים. יש סופרים שבחיהם הם טובי לב ויש סופרים שהם אטומי לב. יש סופרים אוהבי אדם ויש סופרים אגואיסטים, המרוכזים בעולמם ובעצמם. יש טווח רחב מאוד של תכונות שניתן

למצוא אצל סופרים שונים, עד שאי אפשר להגדיר על פיהן מיהו סופר. סופרים הם כמו כל הבריות האחרות. כשם שיש פוליטיקאים מושחתים ומרושעים שמטיפים לשנאה ולגזענות, כך יש סופרים שמועלים בייעודם. כל המשטרים, ובפרט משטרים שמרוממים אידאולוגיה מסוימת, מטפחים סופרים שמשרתים אותם או מצרים את צעדיהם של סופרים אשר חורגים מהעדר הצייתן. הפרסים והפיתויים הם גדולים, כשם שהעונשים הם כבדים ולעתים משתקים אפילו בחברה דמוקרטית כביכול, שכן גם בה מופעל מנגון המקל והגזר. במשטר דמוקרטי יש לו לבוש של חרם, התעלמות וביקורת משוחדת, כפי שקרה ליצירתו של אלכסנדר פן. כאשר האידאולוגיה גוברת על האמנות, ספרות אינה מחנכת, אבל בהחלט קיים מכניזם של חינוך סופרים.

ומה בנוגע ל"ספרות טובה" ולא אינדוקטרינית, דידקטית – האם לספרות טובה יש תפקיד חינוכי?

כפי שאמרתי, הספרות משפיעה. אבל לא מדובר בתפקיד מתוכנן. בדומה למעיין שנובע מעצם היותו מעיין, כך גם תרומתו של אדם טוב או נדיב נעשית. הוא תורם כי הוא נדיב והוא לא עושה זאת כדי לחנך אחרים להיות טובים ונדיבים. ספרות קודם כול באה לספר סיפור עם עלילה שהדמויות יוצרות אותה, והיא במיטבה כאשר היא חודרת למעמקים. קשה לי לדבר על ספרות כתפקיד. אם למשל בחור ובחורה עושים מעשה בריאה – האם זה תפקיד? הם יוצרים את הדור החדש, אבל הם לא עושים את זה כתפקיד. ספרות צריכה להיכתב מתוך אהבה, מתוך הערצה לערכים היפים, אבל ברגע שהיא לוקחת על עצמה תפקיד, למשל כאשר היא מבקשת ליצור יהודי חדש או גרמני חדש או רוסי חדש, היא בוגדת בייעודה. אם נחזור לעבר הרחוק שלנו, נמצא כי מול כל מלך מעוות קם נביא אמיץ שנושא את קולו הייחודי ללא מורא. היום, לצערי, האקלים הכללי נוטה להלל את המלכים ולדחוק הצדה את הנביא. הנביא האחרון שהיה פה בעידן שלנו היה לאו דווקא סופר, זה היה ישעיהו ליבוביץ שלא מעט נמחק, אגב, מהזכרון הקולקטיבי הישראלי.

ככלל, ספרות עמוקה נובעת מן החיים. טולסטוי, דיקנס, ברכט, אמיל זולא, גוגול ורוב הסופרים – שאת חלק מיצירותיהם העלה היטלר באש, לפני שהתחיל לשרוף אנשים – הם אלה ששיקפו וביטאו ביצירתם האמנותית סובלנות. לרשימה זאת הייתי מצרף את הסופרים היהודים הענקיים שצמחו בגרמניה אחרי מלחמת העולם הראשונה, שגם הם נמחקו מהתודעה הישראלית משום שלא הללו את האידאולוגיה המקובלת. התעלמות ושכחה מכוונת הן הרסניות לא פחות ממדורות האש.

יוצרים רבים אומרים כי המקור לכתבתם היה "פצע" מסוים – האם זהו גם מקור כתיבתך?

אחד החסרונות שלי הוא שאין לי פצעים אישיים. היו שריטות, קצתן רציניות, בעצם אין אדם שאין לו פצע, אבל היו לי כל כך הרבה מרפאים וקיבלתי כל כך הרבה חיבה עד כי שכחתי את הצלקות. אפשר שהיעדר פצע של ממש הוא חיסרון גדול לסופר. אילו היו מפנקים את דוסטויבסקי ולא מתעמרים בו בשל דעותיו, אני לא יודע אם היה נעשה

סופר ענק. או אם קפקא לא היה הומוסקסואל בתקופה שהתנכלו להומוסקסואלים, הוא לא היה כותב ככה. או פרוסט.

קפקא היה הומוסקסואל?

שנים רבות קראתי את קפקא מתוך עניין רב ועם זאת לא עמדתי על פשר החידתיות בכתיבתו. לא ידעתי על שום מה נרדף ק' ומניין נובע הבוז העמוק שהאב רוחש לבנו. מוטיב זה חוזר בכמה מסיפוריו הקצרים ובא לביטוי בסיפור "הגלגול", למשל. אחרי קריאה חוזרת ונשנית, הגעתי למסקנה שהפצע העמוק שממנו דלה את יצירתו המופלאה נבע כנראה מהיותו הומוסקסואל בתקופה שהומוסקסואלים היו מנוודים, מבוזים ואפילו נרדפים על נפשם. הכאב הזה לבש את צורתו האמנותית העמוקה ביותר בסיפור הקצר "גזר הדין" שהסתיים בהתאבדות.

ומה באשר לחוויותך בגיל מאוחר יותר – הרדיפה, ההגירה?

בעיראק לא הייתי קרבן, אני זה שהתגריתי בשלטון. בוודאי נרדפתי בשל דעותי, אך זה היה טבעי, ציפיתי לזה. בישראל לא אגיד שלא נפגעת, נפגעת הרבה, אבל תמיד זכיתי בידים ויצאתי מחוזק מאנשים שמהם זכיתי ליחס הולם. למרות המצור שהוטל עלי בגלל השונות שלי, קניתי קהל קוראים אוהב וחם. הגזענות קוממה ועדיין מקוממת אותי עמוקות. הכלים שהיו נחוצים לי להתמודד אתה, כבר חישלתי אותם בעבר כאשר התייצבתי מול הגזענות הגרמנית ומול התנשאותם של הכובשים הבריטים בעיראק. השחצנות של "האדם הלבן" שופחה באיים הבריטיים זמן רב לפני שהיטלר נולד. לצערי, אני פוגש אותה גם פה, בארץ.

האם המקום שממנו אתה כותב קשור בהזדהות העמוקה שיש לך עם בני אדם?

אני אוהב בני אדם, אני חושב שהאדם הוא היצור הכי יפה והכי מעניין ביקום המוכר לי. יש פתגם עיראקי שאומר: גן עדן ריק מבני אדם לא שווה מאומה. האדם הוא נזר הבריאה. בוודאי קיימים רוע, אכזריות ומעשי זוועה שבני אדם מעוללים לאחיהם, אך מבחינה היסטורית עלינו לזכור שזה עתה יצאנו מהג'ונגל.

והיצור הזה הוא הכי אכזרי.

הטבע נטע בנו אלימות ויצרים עזים כדי להתקיים ולשרוד. לכן ניצחנו את בעלי החיים בג'ונגל והפכנו למה שאנחנו. באנו מעבר אליהם, אבל היצור הזה יודע להיות טוב, ולמעשה ההתפתחות האנושית היא בזכות קומץ בני אדם טובים. בסך הכול, התרבות האנושית היא צעירה מאוד, אנחנו עדיין בתקופת הינקות שלנו כמיין מיוחד על כדור הארץ. מה אנחנו לעומת הקרוקודילים שיש סברה שהם קיימים כבר 200 מיליון שנה? אנחנו עדיין לומדים את האלפבית של עצם הקיום שלנו.

חיפה 27/8/2009

הערות

1. לימים סמי מיכאל ארגן הפגנת יחד נגד הגזענות בעמנואל.
2. הדברים נאמרו כאשר איש לא ניבא את גל ההתקוממות ששוטף את ארצות ערב היום. פנינו שוב ושאלנו את מיכאל על "האביב הערבי": מוקדם לנתח את ההשלכות של המהפכות הללו. בעיני, הן הר געש, שאין לדעת אם יפלוט מיליארדי מינרלים שידשנו את האדמה או שייצרו גיהנום. אין לדעת רוחו של מי תצנח, של הדת הקיצונית או של שוחרי החירות וההומניות? באביב 2011, בזמן שפרצו הפגנות המחאה בארצות ערב והתפשטו כלהבה ממדינה למדינה, פרסמתי במקום כלשהו שאני מייחל שמאבקם האמיץ של שוחרי החירות אשר מתייצבים בגבורה מול הטנקים ומטר של כדורים, יפיח רוח חדשה בקרב מגיני זכויות האדם בישראל, והנה בקיץ פרצה המחאה החברתית בישראל. ברור שאי אפשר להתעלם מהשפעת "האביב הערבי" על המחאה החברתית בישראל.